

МОВЫ РЫСЫ НЕПАЎТОРНЫЯ

Актуальная тэма

Фёдар ПІСКУНОЎ

СЛЕД ВАЎЧЫШЧЫ ЦІ ВАЎЧЫШЧА?

НАЗОЎНІКІ МУЖЧЫНСКАГА РОДУ З СУФІКСАМІ *-ІШЧ-А (-ЫШЧ-А)*, *-ІСК-А (-ЫСК-А)*

Паміж двума процілеглымі сцверджаннямі палягае праблема.

І. В. Гётэ.

Працуючы над адным з артыкулаў [1], мы сутыкнуліся з некаторымі прадпісаннямі, што змешчаны ў найноўшай “Кароткай граматыцы беларускай мовы” (далей КГБМ-2007) і тычацца скланавых канчаткаў назоўнікаў мужчынскага роду на *-а (-я)*. У мэтах нагляднасці падамо іх з нашай нумарацыяй у форме вытрымак з тэкстаў, апускаючы праз шматкроп’е месцы, у якіх не фігуруюць назоўнікі згаданага тыпу.

1. У навуковых граматыках традыцыйна да I скланення адносяцца: ...а таксама назоўнікі мужчынскага роду на *-а* з ацэначнымі суфіксамі *-іск-а (-ыск-а)*, *-ішч-а (-ышч-а)*: *агніска, вятрыска, дамиска, галасішча, дамшча, халадзішча...* (с. 126).

2. Некаторымі асаблівасцямі пры скланенні вызначаюцца асабовыя назоўнікі на *-а (-я)*: *бацька, мужчына, прамоўца, старшыня...* (с. 126).

3. **Назоўны склон.** Большасць назоўнікаў мужчынскага роду I скланення мае нулявы канчатак. Назоўнікі з ацэначнымі суфіксамі *-іск- (-ыск-)*, *-ішч- (-ышч-)* маюць канчатак *-а*, напрыклад, *агніска, вятрыска, дамиска, дамшча, насішча* (с. 129).

4. **Родны склон.** ...Канчатак *-а* маюць таксама назоўнікі з ацэначнымі суфіксамі *-ішч- (-ышч-а)*, *-іск-а (-ыск-а)*: *дамшча, халадзішча, вятрыска, дамиска* (с. 131).

5. **Каментарыі да парадыгмы.** Усе асабовыя назоўнікі мужчынскага роду на *-а (-я)* у родным і вінавальным склонах адзіночнага ліку маюць тыя ж канчаткі, што і назоўнікі жаночага роду на *-а (-я)*, г. зн. канчаткі *-ы (-і)* у родным склоне і *-у (-ю)* у вінавальным склоне (с. 155).

Паслядоўна аналізуючы прыведзены рад сцверджанняў, няцяжка заўважыць некалькі супярэчнасцей, прыхаваных у фармулёўках.

Па-першае, з набору ўзорных слоў у п. 1 (*агніска, вятрыска, дамиска, галасішча, дамш-*

ча, халадзішча) няясна, што разумеюць аўтары пад назоўнікамі мужчынскага роду на *-а* з ацэначнымі суфіксамі *-іск-а (-ыск-а)*, *-ішч-а (-ышч-а)*.

А. Усю сукупнасць назоўнікаў з указанымі суфіксамі? З прычыны адсутнасці празрыстых абмежавальных рамак можна было б меркаваць, што назвы жывёл і асабовыя назоўнікі, такія, як *мядзведзішча, чалавечышча, лотрышча* (павеліч. да *лотр* ‘гультай’), не трапілі ў спіс вышэйпрыведзеных прыкладаў выпадкова, напрыклад з недагляду аўтараў.

Б. Толькі неадушаўлёныя назоўнікі і назвы жывёл (напрыклад, *вятрышча / вятрыска, ваўчышча / ваўчыска*)?

В. Толькі неадушаўлёныя назоўнікі? З набору прыведзеных на с. 126 узорных слоў карыстальнік можа, але не абавязаны зрабіць такі вывад. Заўважым, такія самы “метад ілюстравання”, які нагадвае рэфрэн у дзіцячай лічыльцы “чорнае і белае не называйце”, абраны і ў п. 4.

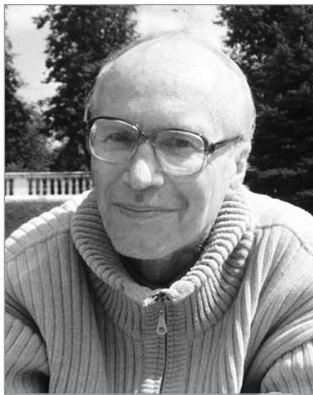
Па-другое, па якой прычыне з назоўнікаў мужчынскага роду на *-а (-я)*, што ўтвараюць формы ацэнкі, вылучана асобная група з суфіксамі *-іск-а (-ыск-а)*, *-ішч-а (-ышч-а)*? Чаму гэтай групе прыпісваюцца канчаткі роднага склону *-а*, у той час як назоўнікі на *-а (-я)* з іншымі ацэначнымі суфіксамі [2], напрыклад *-уг-а (-юг-а)*, *-як-а*, у родным склоне маюць канчаткі *-і (-ы)*. Чаму

злога вятрыска* (?), але *зімнага вятругі, траскучага маразьякі;*

шэрага ваўчышча (?) / *ваўчыска*** (?), але *шэрага ваўчугі;*

* Формы, непрымальныя па нашым меркаванні, надалей суправаджаюцца знакам “?” у дужках.

** Лексемы, якія не прадстаўлены ў СБМ-87, узяты з мастацкіх тэкстаў беларускіх пісьменнікаў.

Фёдар Антонавіч Піскуноў – даследчык мовы. Закончыў хімічны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (1971). Стваральнік лінгвістычнай часткі праграмы праверкі беларускай арфаграфіі “Літара” (2004), электроннага слоўніка беларускай мовы “Парадыгма” (2009).

такога гультайшча (?) (такое напісанне вымагаецца прадпісаннем 4)

або такога гультайшчы (такое напісанне папрабуецца, калі кіравацца прадпісаннем 5)?

Апошняя дылема ўвогуле ўяўляе сабой найяскаравейшы прыклад парушэння вядомага закону логікі: прынцыпу нясупрэчлівасці вызначэнняў.

Разглядаючы выкладзенае як канстатацыю наяўнай сітуацыі з назоўнікамі памянёнага тыпу, прыкрай з гледжання слоўнікавай справы, мы паспрабуем прааналізаваць прычыны яе ўзнікнення, уключна з экстралінгвістычнымі, і вызначыць алгарытм развязання ўзніклых праблем.

У пачатку акрэслім “аб’ём” праблемнага слоўнага масіву ў супастаўленні з мовамі-суседкамі. Прыведзеныя ў табліцы 1 дадзеныя, на нашу думку, ні ў якім разе не сведчаць пра перыферынасць адпаведнага пласта лексікі ці непрадукцыйнасць па крайняй меры суфіксаў *-ышч-* (*-ішч-*). Крытычна зменшаны узус беларускай мовы ў грамадскай камунікацыі* побач са скіраванасцю айчынных складальнікаў слоўнікаў на падачу пераважна т. зв. нейтральнага пласта лексікі не дазваляе рабіць такіх высноў. У рускай мове суфікс *-ищ-*е разглядаецца як прадукцыйны (РГ-1980), такім жа чынам, відаць, трэба характарызаваць яго беларускі(я) адпаведнік(і) *-ышч-* (*-ішч-*) і, магчыма, *-ыск-* (*-іск-*) пасля выхаду гэтага пласта лексікі за межы віртуальнага або патэнцыяльнага словаўжытку з цягам ума-

* Так, паводле дадзеных Нацыянальнай кніжнай палаты, НКП (<http://natbook.org.by>), у 2010 г. пры агульным сумарным гадавым тыражы газет рэспубліканскага распаўсюджвання 279 511 тыс. экз. (282 назвы) толькі 40 865 тыс. экз., г. зн. меней за 14,5%, выпадае на газеты з аб’яўленай мовай выдання “беларуская”, або “руская і беларуская” (усяго 20 назваў). Наш уласны аналіз на падставе дадзеных партала СМІ Беларусі (<http://belmi.by>) і дзейных сайтаў раённых газет з мовай выдання “беларуская” паводле класіфікацыі НКП паказвае, што па стане на канец сакавіка 2011 г. толькі блізу 30 газет з больш як 110 прыведзеных у партале раённых выданняў выходзяць з доляй беларускамоўных тэкстаў больш чым 50%, у той час як каля 20 выданняў падаюць беларускамоўныя тэксты ў аб’ёме менш за 10%.

Табліца 1.

		Колькасць слоў					
		Беларуская мова (СБМ-87)		Руская мова (РОС-2005)		Украінская мова (ВТС-2005)	
Назоўнікі з суфіксамі <i>-ышч-</i> (<i>-ішч-</i>)	м. р.	5	151	91	315	75 ²	418
	ж. р.	2		165		11	
	н. р.	144		59		353	
Назоўнікі з суфіксамі <i>-ыск-</i> (<i>-іск-</i>)	м. р.	1	1	(83 ¹)	(83 ¹)	39	120
	ж. р.	–		–		4	
	н. р.	–		–		84	

¹ Назоўнікі м. р. з суфіксам *-ышч-*о прыведзены як найбольш блізкія па арфаграфічным напісанні.

² З прычыны мнагазначнасці сума слоў, падлічаная па паказальніках роду, перавышае колькасць пададзеных у ВТС-2005 адпаведных лексем.

цавання пазіцый беларускамоўнага узусу. Прынамсі, меркаванне пра недастатковую прадстаўленасць суфіксаў *-ыск-* (*-іск-*) у беларускай моўнай прасторы было выказана Г. Арашонкавай [3] яшчэ ў 1963 г.

Адзначым перш за ўсё, што да 1985 г. беларускія граматыкі ні ў якім разе не адносілі назоўнікі мужчынскага роду на *-а* (*-я*) да аднаго класа скланення і разглядалі іх як скланяльныя па змешаным тыпе. Прывядзем прынцыповыя прадпісанні з першай акадэмічнай граматыкі (ГБМ-62, с. 76):

§ 105. У родным і вінавальным склонах адзіночнага ліку адушаўлёныя назоўнікі на *-а* (*-я*) маюць канчаткі назоўнікаў жаночага роду II скланення.

§ 106. У давальным, творным і месным склонах адзіночнага ліку назоўнікі мужчынскага роду на *-а* (*-я*) звычайна скланяюцца па ўзору назоўнікаў мужчынскага роду I скланення.

...Побач з адзначанымі канчаткамі ў назоўніках мужчынскага роду на *-а* (*-я*) у давальным і месным склонах, як і ў назоўным, родным і вінавальным, дапускаецца ўжыванне канчаткаў жаночага роду II скланення.

...У творным склоне адзіночнага ліку назоўнікі *суддзя*, *старшыня* часцей сустракаюцца з канчаткамі жаночага роду *-ёй* (*-ёю*).

Праілюструем рэалізацыю гэтых прадпісанняў зводнай табліцай 2 з нашымі ўзорнымі словамі акцэнтных тыпаў А і D.

Мы пакажам ніжэй, што ў гэтых параграфав утрымліваецца толькі адна істотная недакладнасць, звязаная з неабгрунтаваным звужэннем у § 105 назоўнікаў на *-а* (*-я*) да групы адушаўлёных. Можна адзначыць таксама, што аўтары

Табліца 2. Скланенне назоўнікаў мужчынскага роду на *-а (-я)* паводле ГБМ-62.

Склон	Акцэнтны тып А	Тып скланення	Акцэнтны тып D	Тып скланення
Н.	вятру́г-а ¹ , хітру́г-а, маразя́к-а ¹ , каня́к-а, пла́кс-а, дамі́ск-а ¹ , ваўчы́ск-а, зубі́шч-а ¹ , камары́шч-а		суддз-я́, старшын-я́, старшын-а́	
Р.	вятру́г-і ¹ , хітру́г-і, маразя́к-і ¹ , каня́к-і, пла́кс-ы, дамі́ск-і ¹ , ваўчы́ск-і, зубі́шч-ы ¹ , камары́шч-ы	2-е	суддз-і́, старшын-і́, старшын-ы́	2-е
Д.	вятру́г-у ¹ , хітру́г-у, маразя́к-у ¹ , каня́к-у, пла́кс-у, дамі́ск-у ¹ , ваўчы́ск-у, зубі́шч-у ¹ , камары́шч-у	1-е	суддз-і́, старшын-і́, старшын-э́	
В.**	вятру́г-у ¹ , хітру́г-у, маразя́к-у ¹ , каня́к-у, пла́кс-у, дамі́ск-у ¹ , ваўчы́ск-у, зубі́шч-у ¹ , камары́шч-у	2-е	суддз-ю́, старшын-ю́, старшын-у́	
Т.	вятру́г-ам ¹ , хітру́г-ам, маразя́к-ам ¹ , каня́к-ам, пла́кс-ам, дамі́ск-ам ¹ , ваўчы́ск-ам, зубі́шч-ам ¹ , камары́шч-ам	1-е	суддз-ёў/ёю́, старшын-ёў/ёю́, старшын-бу́/бю́ Варыянты: суддз-ём, старшын-ём	
М.	(аб) вятру́г-у ¹ , хітру́г-у, маразя́к-у ¹ , каня́к-у, пла́кс-у, дамі́ск-у ¹ , ваўчы́ск-у, зубі́шч-у ¹ , камары́шч-у		(аб) суддз-і́, старшын-і́, старшын-э́	

¹ Узорныя словы для неадушаўлёных назоўнікаў дададзены намі, не зважаючы на абмежаванне ў §105. Мы зыходзім з таго, што аўтарам у час падрыхтоўкі выдання не хапала рэпрэзентацыйных прыкладаў, зарэгістраваных на той час у слоўніках.

² Неадушаўлёныя назоўнікі ўжываюцца без азначэнняў (гл. ніжэй у тэксце).

граматыкі не ўлічылі ўплыў акцэнтнага тыпу на парадыгму назоўніка ў адз. ліку. Паводле нашага аналізу, выпадкі скланення назоўнікаў згаданага тыпу цалкам па II скланенні характэрны для акцэнтных тыпаў В і D згодна з класіфікацыяй, прыведзенай у КГБМ-2007, с. 113.

У другім выданні т. зв. акадэмічнай граматыкі (БГ-85) назоўнікі з ацэначнымі суфіксамі *-ішч-а (-ышч-а)*, *-іск-а (-ыск-а)* былі аднесены да I скланення. Гэтая навацыя выкладзена ў форме каментарыя да парадыгмы скланення назоўнікаў па I скланенні.

1. Назоўнікі з ацэначнымі суфіксамі *-іск-а (-ыск-а)*, *-ішч-а (-ышч-а)* у назоўным і вінавальным склонах маюць канчатак *-а*: *агніска, вятрыска, даміска, дамішча, насішча*.

2. Назоўнікі з суфіксам *-ішч-а (-ышч-а)* у родным, давальным, творным і месным склонах маюць такія ж канчаткі, як і назоўнікі на адпаведны зычны з чыстай асновай: Р *дамішча, шчупачышча*; Д *дамішчу, шчупачышчу*; Т *дамішчам, шчупачышчам*; М (аб) *дамішчы, шчупачышчы*.

3. Назоўнікі з суфіксам *-іск-а (-ыск-а)* у родным склоне маюць канчатак *-і*: *вятрыскі, даміскі*. У давальным, творным і месным склонах маюць канчаткі, як і назоўнікі з чыстай асновай на *к*: Д *вятрыску, даміску*; Т *вятрыскам, даміскам*; М (аб) *вятрыску, даміску*.

Такім чынам былі ўнесены істотныя змены ў парадыгматыку назоўнікаў мужчынскага роду: частка іх была аднесена да I скланення, пры гэтым група назоўнікаў з суфіксам *-іск-а (-ыск-а)* – умоўна, бо канчатак роднага склону адз. ліку *-і* адпавядае II скланенню. Фактычна замест былой адзінай адносна невялікай групы рознаскланяльных назоўнікаў мужчынскага роду на *-а (-я)* узніклі тры групы:

– назоўнікі з суфіксамі *-ішч-а (-ышч-а)*, што адпавядаюць I скланенню*;

– рознаскланяльныя назоўнікі з суфіксамі *-іск-а (-ыск-а)* з канчаткамі роднага склону адзіночнага ліку па II скланенні і астатнімі (Д., В., Т., М.) склонавымі формамі па I скланенні;

– назоўнікі з іншымі суфіксамі, напрыклад *-уг-а (вятруга, хітруга)*, *-як-а (маразяка, каняка)*, што засталіся ў былой групе рознаскланяльных назоўнікаў мужчынскага роду на *-а (-я)*.

Спраба выправіць сітуацыю ў новым выданні КГБМ-2007 прывяла, як мы паказалі вышэй, да канчатковага заблытання сітуацыі.

На падставе аналізу прадстаўнічага бібліяграфічнага паказальніка “Беларускае мовазнаўства” [4] можна сцвярджаць, што за выключэннем аднаго, ужо згаданага артыкула [3], гэтая група назоўнікаў не была аб’ектам спецыяльных даследаванняў. За гэты час не адбылося ў якой-небудзь ступені пашырэння беларускамоўнага узусу, што дазваляў бы выявіць новыя заканамернасці для іх адлюстравання ў выданні БГ-85.

Мы мяркуем, падмацоўваючы нашу думку адпаведнымі вытрымкамі з арыгінальных выданняў, што змяненні ў адлюстраванні парадыгмы назоўнікаў з разглядымі суфіксамі ў БГ-85 непасрэдна звязаны са змяненнем падыходу да варыянтных склонавых канчаткаў у назоўніках з фармантамі *-ищ-е* і *-ишк-о* ў рускай лексікаграфіі, якое ў новым выданні акадэмічнай рускай граматыкі ў 1980 г. знайшло адлюстраванне наступным чынам (РГ-1980, с. 451):

1) Слова типа *домишко* в род., дат. и тв. п. образуют вариантыные формы по I и II скл.: им. п. *домишко*; род. п. *домишка* и *домишки*; дат. п. *домишку* и *до-*

* Неабходна мець на ўвазе, што ўказаныя тут згодна з акадэмічнай класіфікацыяй I і II скланенні ў школьных граматыках адпавядаюць II і I скланенням.

Табліца 3.

Граматычны код ¹	Акцэнтныя тыпы	Склонавыя канчаткі ў адзіночным ліку	Узорныя словы	Узорныя парадыгмы адзіночнага ліку адпаведных назоўнікаў
m10	A	-а, -ы, -у, -у, -ам, -е	раз’ява	Н раз’яв-а, Р -ы, Д -у, В -у, Т -ам, М (аб) -е
			ваўчэчына	Н ваўчэчын-а, Р -ы, Д -у, В -у, Т -ам, М (аб) -е
	B, D	-á, -ы́, -у́, -у́, -ой / -ою, -é	старшына́	Н старшын-á, Р -ы́, Д -у́, В -у́, Т -ой / -ою, М (аб) -é
m11	A, C	-а, -і, -у, -у, -ам, -у	друз’а́ка	Н друж’ак-а, Р -і, Д -у, В -у, Т -ам, М (аб) -у
			вятру́га	Н вятру́г-а, Р -і, Д -у, В -у, Т -ам, М (аб) -у
			дамі́ска	Н дамі́ск-а, Р -і, Д -у, В -у, Т -ам, М (аб) -у
	B, D	-á, -і́, -у́, -у́, -ой / -ою, -у́	ага́ ²	Н аг-á, Р -і́, Д -у́, В -у́, Т -ой / -ою, М (аб) -у́
			слуга́	Н слуг-á, Р -і́, Д -у́, В -у́, Т -ой / -ою, М (аб) -у́
m12	A, C	-а, -ы, -у, -у, -ам, -у ³	дара́дца	Н дара́дц-а, Р -ы, Д -у, В -у, Т -ам, М (аб) -у
			шчупачы́шча	Н шчупачы́шч-а, Р -ы, Д -у, В -у, Т -ам, М (аб) -ы
			каця́ра	Н каця́р-а, Р -ы, Д -у, В -у, Т -ам, М (аб) -ы
			маразі́шча	Н маразі́шч-а, Р -ы, Д -у, В -у, Т -ам, М (аб) -ы
	B, D	-á, -ы́, -ы́, -у́, -ой / -ою, -ы́	хаджа́	Н хадж-á, Р -ы́, Д -у́, В -у́, Т -ой / -ою, М (аб) -ы́
m13	A, C	-я, -і, -ю, -ю, -ем, -ю ⁴	дзяду́ля	Н дзяду́л-я, Р -і, Д -ю, В -ю, Т -ем, М (аб) -ю
			ко́ся	Н кос-я, Р -і, Д -ю, В -ю, Т -ем, М (аб) -і
	B, D	-я́, -і́, -і́, -ю́, -ёй / ёю, -і́	суддзя́	Н суддз-я́, Р -і́, Д -і́, В -ю́, Т -ёй / -ёю, М (аб) -і́
			фотасуддзя́ (прылада)	Н фотасуддз-я́, Р -і́, Д -і́, В -ю́, Т -ёй / -ёю, М (аб) -і́

¹ Граматычныя коды (умоўныя абазначэнні) пададзены паводле нашага матэрыялу, які рыхтуецца да друку.

² Усходні тытул.

³ Неадушаўлёныя назоўнікі і назоўнікі, што абазначаюць жывёл, у месным склоне прымаюць канчатак *-ы*.

⁴ Неадушаўлёныя назоўнікі і назоўнікі, што абазначаюць жывёл, у месным склоне прымаюць канчатак *-і*.

мишке; вин. п. *домишко*; тв. п. *домишком* і *домишкой*; предл. п. (о) *домишке*. **Нормальны для письменной речи формы I скл.** (тут і далей вылучана намі. – **Ф. П.**)...

2) Слова типа *волчище* в род., дат., вин. і тв. п. то же образуют варианты формы по I и II скл.: им. п. *волчище*; род. п. *волчища* і *волчищи*; дат. п. *волчищу* і *волчище*; вин. п. *волчища* і *волчищу*; тв. п. *волчищем* і *волчищей*; предл. п. (о) *волчище*. **Нормальны для письменной речи формы I скл.; варианты формы род., дат. і тв. п., образованные по II скл., являются просторечными.**

Примечание 1. Одушевл. сущ. муж. р. с уменьшительным знач. оканчиваются на *-ишк(а)*, *-ушк(а)* (*братишка*, *мальчишка*, *соловушка*, *соседушка*) и последовательно изменяются по II скл. (см. § 1184).

Примечание 2. Неодушевл. сущ. муж. р. с увеличительным знач. на *-ище* (*домище*, *заводище*, *холодище*) последовательно изменяются по I скл.

У сувязі з гэтым неабходна ўказаць на той факт, што ў рускай лексікаграфіі назоўнікі мужчынскага роду з суфіксальнымі фармантамі *-ищ-е* і *-ишк-о* заўсёды займалі асаблівую пазіцыю, бо канчаткі *-о* і *-е* звычайна з’яўляюцца граматычнымі паказчыкамі назоўнікаў ніякага роду. У той жа час пераважная колькасць назоўнікаў мужчынскага роду з ненулявым канчаткам мае фіналі *-а* (*-я*) і скланяецца па II скланенні, г. зн. мае агульныя парадыгмы з назоўнікамі жаночага роду. Што ж да канчат-

каў *-е* ў назоўніках мужчынскага роду, то акрамя згаданых павелічальных формаў з фармантам *-ищ-е* яны характэрны толькі для нескланяльных іншамоўных слоў: *конферансье*, *чичероне*, *камикадзе*, *кюре* і падобных, а таксама двухскланяльных слоў *подмастёрье* і *податаманье* (РОС-2005). Асаблівая пазіцыя суфікса *-ищ-е* была пракаментавана яшчэ ў расійскай граматыцы М. Ламаносава ў 1755 г.: “...увеличительные, на *ще* кончаемые, от мужеских имен происходящие: *столище*, *домище*, *дътинище* хотя суть мужеские, и от женских: *бабище*, *избище*, *силище* – рода женского, однако чаще в среднем употребляются: *великое домище*, *дурное бабище*” [5, § 140]. Аналагічна дваісты характар утварэнняў з фармантам *-ищ-е* азначаны і ва ўкраінскай мове на прыкладзе ўтварэння павелічальных формаў ад неадушаўлёных назоўнікаў жаночага роду. Так, паводле “Тэарэтычнай граматыкі ўкраінскай мовы”, “утварэнні ад слоў жаночага роду, якія не азначаюць істот, належаць да ніякага роду, напр.: ...*губище*, *хмарище*, *ігрище*, *сокирище*, *потворище*, *горище*, *кучугурище*, *курище*, *річище*” [6, с. 152].

Такія зоны граматычнай няўстойлівасці ў парадыгмах скланення назоўнікаў мужчынскага роду на *-іск-а* (*-ыск-а*), *-ішч-а* (*-ышч-а*) існуюць у рускай і ўкраінскай мовах, але не характэрны для беларускай мовы, бо флексіі *-а* (*-я*) не выконваюць у ёй выразнай родаадрознівальнай

Табліца 4.

Граматычны код	Акцэнтны тып ¹	Склонавыя канчаткі ў адзіночным ліку	Узорныя словы	Узорныя парадыгмы адзіночнага ліку адпаведных назоўнікаў
Назоўнікі мужчынскага роду				
m11	A	-а, -і, -у, -у, -ам, -у	ваўчыска	Н ваўчыск-а, Р -і, Д -у, В -у, Т -ам, М (аб) -у
			даміска	Н дамиск-а, Р -і, Д -у, В -у, Т -ам, М (аб) -у
m12	A	-а, -ы, -у, -у, -ам, -у ²	небарачышча	Н небарачышч-а, Р -ы, Д -у, В -у, Т -ам, М (аб) -у
			шчупачышча	Н шчупачышч-а, Р -ы, Д -у, В -у, Т -ам, М (аб) -ы
			маразішча	Н маразішч-а, Р -ы, Д -у, В -у, Т -ам, М (аб) -ы
Назоўнікі жаночага роду				
f6	A	-а, -ы, -ы, -у, -ай / -аю, -ы	дзёўчышча	Н дзёўчышч-а, Р -ы, Д -ы, В -у, Т -ай / -аю, М (аб) -ы
			блышышча	Н блышышч-а, Р -ы, Д -ы, В -у, Т -ай / -аю, М (аб) -ы
			ямішча	Н ямішч-а, Р -ы, Д -ы, В -у, Т -ай / -аю, М (аб) -ы
f4	A	-а, -і, -ы, -у, -ай / -аю, -ы	сяміска	Н сяміск-а, Р -і, Д сямісц-ы, В сяміск-у, Т -ай / -аю, М (аб) сямісц-ы
Назоўнікі ніякага роду				
n2	A	-а, -а, -у, -а, -ам, -ы	пабóшча	Н пабóшч-а, Р -а, Д -у, В -а, Т -ам, М (аб) -ы
			дзэцішча	Н дзэцішч-а, Р -а, Д -у, В -а, Т -ам, М (аб) -ы
n1	A	-а, -а, -у, -а, -ам, -у	назвіска	Н нáзвіск-а, Р -а, Д -у, В -а, Т -ам, М (аб) -у

¹ Для разглядаанай групы назоўнікаў акцэнтныя тыпы В, С, С1 і D не характэрны.

² Неадушаўлёныя назоўнікі і назоўнікі, што абазначаюць жывёл, у месным склоне прымаюць канчатка -ы.

функцыі. Спраба вылучэння гэтай групы назоўнікаў, ажыццёўленая ў БГ-85 і “ўдасканаленая” ў КГБМ-2007, фактычна імпартае з граматычнай прасторы сумежных усходнеславянскіх моў – рускай і ўкраінскай – неўласцівыя для беларускай мовы супярэчнасці і, як сведчыць табліца 1, стрымлівае пранікненне ў літаратурныя тэксты ўтварэнняў са згаданымі фармантамі. Церпяць ад гэтага перш-наперш творы мастацкай літаратуры, асабліва дзіцячыя, дзе так натуральна ўспрымаліся б розныя “прусачышчы з вялізнымі лапішчамі” ці “кацішчы з даўжэзнымі вусішчамі”.

Скланенне назоўнікаў мужчынскага роду на -а (-я), як нам мяркуецца на грунце аналізу тэкставых матэрыялаў, можа быць апісана наступным чынам:

1. Назоўнікі мужчынскага роду адз. л. на -а (-я) з нерухомым неканцавым націскам (незалежна ад семантычнага значэння) маюць канчаткі жаночага роду ў родным і вінавальным склонах, а ў давальным, творным і месным склонах – як адпаведныя назоўнікі мужчынскага роду з нулявым канчаткам на адпаведны зычны.

2. Назоўнікі мужчынскага роду адз. л. на -а (-я) з націскам на канчатку ва ўсіх склонах прымаюць канчаткі жаночага роду. Выключэнне: назоўнікі *ага́* (усходні тытул) і *слуга́* ў давальным і месным склонах маюць канчаткі -у: *ДМ ага́, слугу́*.

Заўвага 1. Неадушаўлёныя назоўнікі мужчынскага роду ў вінавальным склоне адз. ліку

маюць абцяжаранні пры дапасаванні з азначэннямі*.

Заўвага 2. У нефармальнай камунікацыі назоўнікі мужчынскага роду на -я з націскам на канчатку ў творным склоне могуць мець варыянтны канчатак -ём (*старшынем, слепяндзём*), у месным склоне – варыянтны канчатак -ю (аб *старшыню, слепяндзю*).

Заўвага 3. У нефармальнай камунікацыі некаторыя асабовыя назоўнікі мужчынскага роду на -а з асновай на цвёрды зычны ў месным склоне могуць мець варыянтны канчатак -у (аб *нахабу, старасту*).

У табліцы 3 мы прыводзім усе магчымыя наборы флексій назоўнікаў мужчынскага роду** на -а (-я) у залежнасці ад якасці асновы і акцэнтнага тыпу.

Да таго ж заўважым, што мнагазначныя пасваёй прыродзе суфіксы -іск-а (-ыск-а), -ішч-а (-ышч-а) у беларускай мове могуць служыць як для надання формаў ацэнкі назоўнікам усіх родаў (*нага – нажышча, слон – сланішча, акно – акнішча*), так і для ўтварэння назоўнікаў ніякага роду са значэннем месца (*стаговішча, баёвішча, крынічышча, замчышча*), часткі пры-

* Абмежаванне ў дапасаванні азначэнняў з неадушаўлёнымі назоўнікамі м. р. у вінавальным склоне характэрна для ўсіх усходнеславянскіх моў. Можна прывесці, напрыклад, апісанні скланяльных парадыгмаў у “Граматычным слоўніку” А. Залізняка [7], дзе пры словах *ветрыга, морозья* стаіць пазнака “ў вінавальным склоне адз. ліку азначэнні пазбягаюцца”.

** Большая частка назоўнікаў, прыведзеных у прыкладах, уваходзіць у склад аманімічных пар з жаночымі карэлятамі, утвараючы адпаведныя назоўнікі агульнага роду.

лады (*сякерышча*), працэсаў (*гульбішча*) і інш. [2, 8]. Беларуская словазмяняльная сістэма мае ўстаялы алгарытм дыферэнцавання назоўнікаў з памянёнымі фармантамі: назоўнікі жаночага роду скланяюцца выключна па II скланенні; назоўнікі ніякага роду – паслядоўна па I скланенні; назоўнікі мужчынскага роду скланяюцца па змешаным тыпе паводле табліцы 2. Дзеля нагляднасці праілюструем гэты механізм дыферэнцавання ў табліцы 4, параўноўваючы наборы склонавых канчаткаў адпаведных назоўнікаў.

Пры ўсёй абмежаванасці фіксацыі разглядаюцца групы назоўнікаў мужчынскага роду на *-а* (*-я*) нешматлікія ўзоры словаўжывання ў слоўніках і тэкстах сведчаць на карысць схем, прыведзеных намі ў табліцах 3, 4. Паклічам у сведкі слоўнік І. Насовіча (СБМ-1870, с. 389), які фіксуе слова *павучышча* з падачай формы вінавальнага склону (*забіць павучышчу*): “**Павучішча**, и, с. м. увелич. слова Паву́къ. Пауцище. Павучищу забивъ”.

Скарочаная форма падачы парадыгмаў у СБМ-87 не дае магчымасці выявіць ступень прытрымлівання рэкамендацый граматыкі БГ-85 (с. 76) для назоўнікаў мужчынскага роду з суфіксамі *-іск-а* (*-ыск-а*), аднак форма падачы назоўніка *шчупачышча*, прапанаваная Г. Арашонкавай, канфрантуе з прадпісаннем самай новай на той час граматыкі ўжываць у родным склоне канчатак *-а*:

шчупачышча *разм., м. РМ* -шчы, *Д* -шчу, *Т* -шчам, *Р мн.* -шчаў*.

Як відаць на падставе аналізу тэкставых матэрыялаў, аўтарская супольнасць, несумненна, не кіруецца блытана-кан’юнктурнымі рэкамендацыямі граматыкі БГ-85, прадубляванымі ў пагоршаным варыянце ў КГБМ-2007. Кароткая падборка вытрымак з друкаваных крыніц сведчыць аб гэтым адназначна:

А беластвольныя паненкі какетліва ўсміхаюцца ды шапацяць завушніцамі, гледзячы на вятрыску-небараку... (Народная газета. 21.05.2010).

* Нягледзячы на “ўдакладненні” БГ-85 адносна скланення назоўнікаў м. р. з суфіксамі *-ішч-а* (*-ышч-а*), іншыя назоўнікі гэтага тыпу (за выключэннем *халадзішча*) пададзены са скарочанай парадыгмай н. р.: *галасішча* *разм., -чы, -чаў; дамiшча* *разм., -шчы, -шчаў; зубiшча* *-чы, -ч і -чаў.*

Укладальнікі ГСН-2008 выканалі прадпісанні найноўшай граматыкі КГБМ-2007 толькі часткова: у поўнай меры для назоўнікаў з суфіксамі *-ішч-а* (*-ышч-а*): *зубiшча*, НРВ *зубiшча*, *Д* *зубiшчу*, *Т* *зубiшчам*, *М* *зубiшчы* – і выбіральна для назоўнікаў з суфіксамі *-іск-а* (*-ыск-а*): *вятрыска*, *Р* *вятрыскі*, *ДМ* *вятрыску*, *В* *вятрыска*, *Т* *вятрыскам*, г. зн. ігнаруючы прадпісанні ў КГБМ-2007 канчатак роднага склону *-а* (с. 131, 7-ы радок зверху). Здзіўляльны факт, калі ўлічыць, што з 4 укладальнікаў ГСН-2008 двое ўваходзілі таксама і ў аўтарскі квартэт памянёнай граматыкі.

Сустрэча з пісьменнікам, які прыдумаў для нашых дзяцей Вятрыску з Вентылятара (Народная газета. 08.09.2010).

Паветра цадзілася скрозь густое голле дрэў пад націскам цёплага асенняга вятрыскі... (А. Бароўскі. Пякельны рай. 1995).

Не ведаючы, чым хвастануць камарышчу, Муслін сцягнуў з галавы абгарэлую фуражку... (В. Мудроў. Тайна Пронінай сажалкі).

Што ж да пытання, пастаўленага ў загаловку гэтага артыкула, то вычарпальны адказ адшукайма ў вечна свежых радках славутага пісьменніка:

*...Ды якія кіпцюрышчы!
Гэта пэўна след ваўчышчы.
– Тата глянь, зірні сюды:
Ці не воўчыя сляды?..*

Якуб Колас. Новая зямля.

Спіс літаратуры

1. **Піскуноў, Ф.** Гендарная роўнасць і граматычная схема: Да пытання суфіксальнай тыпізацыі назоўнікаў агульнага роду / Ф. Піскуноў // Роднае слова. – 2010. – № 11.
2. **Сцяцко, П. У.** Беларускае народнае словаўтварэнне. Афіксальныя назоўнікі / П. У. Сцяцко. – Мінск: Навука і тэхніка, 1977.
3. **Арашонкава, Г. У.** Аб так званых паланізмах у беларускай мове (Суфіксы *-дл-* і *-іск-*) // Весці АН БССР. Сер. грамадскіх навук. – 1963. – № 2. – С. 85 – 95.
4. **Беларускае мовазнаўства**: бібліягр. паказальнік (1825 – 1965; 1966 – 1975; 1976 – 1985; 1986 – 1991) / Нац. акад. навук Беларусі, Цэнтр. навук. 6-ка імя Я. Коласа, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск, 1967 – 2004.
5. **Ломоносов, М. В.** Российская грамматика / М. В. Ломоносов. – СПб.: Имп. Акад. наук, 1755. – Режим доступа: <http://feb-web.ru/feb/lomonosov/texts/lo0/lo7-3892.htm>.
6. **Загнітко, А. П.** Теоретична граматыка украінскай мовы: Морфалогія / А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонДУ, 1996.
7. **Зализняк, А. А.** Грамматический словарь русского языка: словоизменение / А. А. Зализняк. – М.: Русское слово, 2003.
8. **Нядзілька, Н. У.** Суфіксальная сістэма катэгорыі *потіпа loci* ў сучаснай беларускай мове / Н. У. Нядзілька // Пісьменнік – мова – стыль: матэрыялы III міжнар. навук. канф. – Мінск: РІВШ БДУ, 2006.

Скарачэнні

БГ-85 – Беларуская граматыка. – Мінск, 1985. – Ч. 1;
ВТС-2005 – Великий тлумачний словник сучасної української мовы. – Київ, Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2005;
ГБМ-62 – Граматыка беларускай мовы. – Мінск, 1962. – Т. 1;
ГСН-2008 – Граматычны слоўнік назоўніка. – Мінск, 2008;
КГБМ-2007 – Кароткая граматыка беларускай мовы. – Мінск, 2007. – Ч. 1;
РГ-1980 – Русская грамматика. Т. 1: Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология / Н. Ю. Шведова (гл. ред.). – М.: Наука, 1980;
РОС-2005 – Русский орфографический словарь: около 180 000 слов / РАН. Институт русского языка им. В. В. Виноградова. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 2005;
СБМ-87 – Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне. – Мінск, 1987;
СБМ-1870 – Насовіч І. Слоўнік беларускай мовы. – Мінск, 1983 (факс. выд.).